
Dr JASMINA MILANOVIĆ, naučni saradnik

Institut za savremenu istoriju UDK 061.23-055.2(497.11)"1899/1942"(093.2)

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

061.235:929 Вуловић М.

ODBOR GOSPOĐA „KNEGINJA LJUBICA“ 1899–1942.*

APSTRAKT: Žene u Kneževini i Kraljevini Srbiji počele su da se okupljaju i organizuju u drugoj polovini 19. veka. Najznačajnija udruženja su bila Beogradsko žensko društvo, Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“, Kolo srpskih sestara, Materinsko udruženje. Ova društva su se bavila humanitarnim radom, zaštitom žena i dece, borbom za prava žena. Neka su ipak imala prvo patriotske, a zatim i humanitarne ciljeve. Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ i Kolo srpskih sestara su društva koja su osnovana prevashodno radi brige o srpskom narodu u Staroj Srbiji i Makedoniji. Njihov rad je bio usmeren ka prikupljanju i slanju pomoći u ove krajeve, za šta su koristile sva sredstva. Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ je pomoć slao pre svega srpskim crkvama, a deo pomoći je upućivao i srpskim školama na teritoriji Osmanskog carstva.

Ključne reči: Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“, Mileva Milka Vulović, Štimlje, Deligrad, humanitarni rad

Prva ženska društva

Organizovanje žena u Kraljevini Srbiji oko humanitarnih i patriot-skih ciljeva počelo je još u drugoj polovini 19. veka. Privatna inicijativa i rad pojedinaca bili su motorna snaga i drugih društava u Kneževini i Kraljevini Srbiji, poput Društva Svetog Save.¹ Prvo se okupilo Jevrejsko žensko društvo

* Rad je deo projekta *Konflikti i krize: saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (47030), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ *Vardar, kalendar za prostu godinu 1909*, godina četvrta, izdanje Društva „Kola srpskih sestara“, Beograd 1908, 119: „Privatna inicijativa vrlo je važna stvar i u velikim silnim i bogatim državama, a tek koliko mora biti važna u državama malim a materijalno ne tako snažnim kao što je naša. Dokle se ona tamo javlja kao nešto obično, svakodnevno, dotle je kod nas gotovo kao retkost pored ostaloga i iz toga razloga što se tom inicijativom stvaraju

1874. godine, sa ciljem da rade na humanitarnom, kulturnom i zdravstvenom polju. Pod rukovodstvom Tomi Azriel posećivale su bolesne, porodilje i davale pomoć siromašnim devojkama. Ubrzo nakon ovog društva osnovano je i Beogradsko žensko društvo 1875. godine. Osnovni ciljevi ovog društva, čiji je osnivač bila Katarina Milovuk, upravnica Više ženske škole, bili su humanitarni, posebno pružanje pomoći siromašnima i bolesnima. Ubrzo su svoju delatnost usmerile i na medicinsko polje jer su već 1876. godine u vreme Prvog srpsko-turskog rata osnovale svoju bolnicu u kojoj su negovale ranjenike. Kako je pokrovitelj društva bila kraljica Natalija Obrenović, radionica za šivenje odeće i sanitetskog materijala bila je otvorena u samom dvoru. Istu akciju društvo je vršilo i tokom Srpsko-bugarskog rata 1885. godine. Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ osnovan je 1899. godine na čelu sa predsednicom Milkom Vulović. Njihova delatnost je bila pre svega usmerena na pružanje pomoći srpskom narodu u Staroj Srbiji, ali kako je ta akcija morala da bude tajna, pomoć je doturana preko crkava i manastira. Društvo Kolo srpskih sestara nastalo je 1903. godine obuhvatajući svojom delatnošću ciljeve svih prethodno stvorenih društava. Osnivači su bile Nadežda Petrović i Delfa Ivanić, a društvo je za kratko vreme okupilo veliki broj članica i formiralo odbore u gotovo svim većim gradovima Srbije.²

Članstvo u jednom društvu nije isključivalo i delovanje u nekom drugom udruženju žena što je takođe govorilo o ženskoj solidarnosti i zajedničkom radu na istim ciljevima. Tako je predsednica Beogradskog ženskog društva Katarina Milovuk bila i potpredsednica Kola srpskih sestara, a Ljubica Luković potpredsednica Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ bila je član, a od 1905. godine i predsednica Kola srpskih sestara. Saradnja ženskih društava je svoj organizacioni oblik dobila 1906. godine kada je formiran Narodni ženski savez. Cilj Saveza bio je da „radi na nacionalnom polju, da pomaže svako ženskinje da sačuva svoju veru, moral i napredak, da podiže ustanove korisne porodici i Otadžbini da pomaže sve humane ustanove i

humana društva, u koja valja založiti sve vreme svoje, svu dobru volju, i za sve to u ovom materijalističkom vremenu, ne dobiti nikakve druge nagrade do moralne, a možda čak ne dobiti ni nje. No, ima jedna dobra strana što se iz dana u dan kod nas povećava broj idealnih ljudi, ljudi kojima je sveta cilj pred očima, cilj kao dobro društvu i bližnjemu, i što ti i takvi ljudi počinju sve više i više izbijati na površinu služeći kao divan primer ostalima, naročito mlađima, pred kojima se tek otvara život i budućnost. Privatna inicijativa stvorila je ova društva u nas.“

² Delfa I. Ivanića, „Pre dvadeset godina“, *Vardar, kalendar za 1924*, Beograd 1923, 9–32. Na prvom sastanku su bili prisutni: Nadežda Petrović i njeni roditelji, Mica Mišković, Julka Janjić, Marija Jelačić Pavlović, Kosara Cvetković, Jelena Lazarević, Delfa i Ivan Ivanić. Na drugom sastanku im se pridružio i Branislav Nušić. On i Ivanić su se znali od ranije kada su obojica bila u diplomatskoj službi u Makedoniji, a zajedno su osmislili ime novog društva i napisali Statut i Pravila.

udruženja.“³ Prva predsednica Saveza bila je Katarina Milovuk, počasna predsednica Savka Subotić, dok su potpredsednice postale Mileva Vulović i Delfa Ivanić.

Milka Vulović

Mileva Milka Koturović je rođena u Ostružnici kod Beograda 14. januara 1853. godine. Bila je ćerka Mateje Koturovića uglednog zemljoradnika, dok joj je majka poticala iz sveštenečke porodice. Svoju borbenu narav pokazala je još kao dete od 6–7 godina. Kada su njena starija braća upisana u novopodignutu osnovnu školu, danima je plakala jer je želela da i ona ide sa njima. Kako u školi nije bilo nijednog drugog ženskog deteta, otac nije hteo ni da čuje. Za Milkin plač i ridanje zbog škole ubrzo je čulo celo selo, pa je tek na nagovor sveštenika otac prelomio i dozvolio da se i Milka upiše. Kao dobar đak nije se zaustavila na osnovnoj školi, već se posle završenog trećeg razreda upisala i u tek otvorenu Višu žensku školu u Beogradu. Ova škola je tada imala tri razreda koja je Milka završila sa odličnim uspehom i 1869. godine je postavljena za pomoćnicu klasne učiteljice. Uskoro je, 1871. godine postavljena i za nastavnicu u ovoj školi i predavala je matematiku. Za svoj predmet prevela je sa ruskog *Računicu* Burenjina i Malinjina 1881. godine. Bila je nastavnica ove škole sve do penzionisanja 1893. Iz penzije je vraćena u službu 1895. i postala je upravnica Više ženske škole, sve do 1898. godine kada je to zvanje ukinuto.⁴ Kao i mnoge druge nastavnice Više ženske škole, bila je član Beogradskog ženskog društva koje je osnovala prva upravnica škole Katarina Milovuk. Od rane mladosti je pokazivala izuzetnu moralnu snagu i borbenost kada su humanitarni ciljevi u pitanju. Bila je prvi sekretar Beogradskog ženskog društva i sekretar dobrotvornog odbora za izbeglice Hercegovačkog ustanka, članica odbora za otvaranje Doma ubogih starica, Literarnog odbora *Domaćice*, Proforskog društva. Pripremala se i za ulogu bolničarke pa je 1876. godine bila učenica Batutovog prvog samarićanskog kursa. Kako je pokazala veliki dar za bolničku službu dr Marija Zibold je odvela u Petrograd gde je završila još jedan bolnički kurs. Posle toga je 1877. sa odredom ruskih milosrdnih sestara otišla na rusko-turski front. Bila je raspoređena na rad u poljskoj bolnici u Trnovu, a pošto se razbolela od boginja 1878. godine vratila se u Srbiju.⁵ U Petrogradu joj je bila dodeljena ruska stipendija za nastavak školovanja na univerzitetu ali je nakon povratka u Srbiju, zbog rata i posle udaje za profesora

³ Stankov Ljiljana, *Katarina Milovuk (1844–1913) i ženski pokret u Srbiji*, Beograd 2011, 108–109.

⁴ *Viša ženska škola u Beogradu, Pedesetogodišnjica 1863–1913*, Beograd 1913, 134.

⁵ *Politika*, 28. april 1930, br. 7894, str. 2.

gimnazije Svetislava Vulovića odustala od studija i nastavila da radi u Višoj ženskoj školi. Tokom svog rada u Višoj ženskoj školi obrazovala je i podučavala, ne samo iz matematike, dvadeset šest generacija mladih srpskih devojaka.

Milka Vulović je 1898. godine vraćala četiri pitomice Beogradskog ženskog društva posle uspešno završenog školovanja u Beogradu, njihovim roditeljima na Kosovu. Putujući krajevima Stare Srbije upoznala se sa teškim stanjem srpskog naroda. U susretu sa nacionalnim radnicima i srpskim konzulom u Prištini, svoje utiske je još potvrdila. Na predlog i uz pomoć konzula pri povratku u Beograd osnovala je Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ sa zadatkom da pomaže srpski narod u Staroj Srbiji i Makedoniji. Bila je predsednica ovo društva, a kasnije je izabrana i za počasnu predsednicu. Umrula je u Beogradu 1929. godine a sahranjena je, prema sopstvenoj želji, u porti crkve Svetog arhandela Mihaila, zadužbini Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ u Štimlju, na Kosovu. Posle njene smrti društvo je osnovalo fond Milke Vulović, sa ciljem da se svake godine iz fonda školuje jedno dete iz Južne Srbije.

Osnivanje i rad Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ do 1912.

Društvo je formirano 30. januara 1899. pod imenom *Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“*, kao patriotsko i humanitarno društvo. Osnovni zadatak osnivača bio je da putem dobrovoljnih priloga pomažu srpske crkve u Staroj Srbiji i Makedoniji, jer je samo na taj način pomoć mogla da stigne i do srpskog naroda na teritoriji Osmanskog carstva.⁶ Društvo je osnovala Milka Vulović zajedno sa Dafinom Protić, Milevom Konstantinović, Katarinom Spasić, Jelenom Stokić, Darinkom Lešjanin, Savkom Panić i Danicom Solarević. Na prvom sastanku je konstituisan odbor, utvrđena su pravila rada i izabrane su predsednica Društva, potpredsednica, blagajnice i delovođe. Za prvu predsednicu je izabrana Milka Vulović, a za potpredsednicu Dafina Protić. Dve blagajnice su bile Katarina Spasić i Vasilija Tešić, a delovođe Katarina Holec i Katarina Protić.⁷ Društvo je odmah po osnivanju sastavilo

⁶ *Vardar, kalendar za просту godinu 1909*, str. 124: „Odbor Gospođa „Kneginja Ljubica“ obrazovale su 1899. godine beogradske gospođe prožete istinskim rodoljubljem i sestrijskim saučešćem prema patnjama potlačene braće, na osnovu istine da je njima crkva sve i sva. Božjom pomoću, darežljivošću plemenitih ljudi, primernim požrtvovanjem svojih članica, zauzumljivošću beogradskih gospođica, Odbor Gospođa Kneginja Ljubica deset godina (koja će se navršiti 30. januara 1909) uspešno radi na svom rodoljubivom poslu i lepim svetim darovima kiti: srpske crkve, daruje službenike božjega oltara i pomaže sirotne učenike i učenice u St. Srbiji i Makedoniji.“

⁷ *Spomenica četvorogodišnjeg rada Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“, 1899, 1900, 1901. i 1902. g.*, Beograd 1903, 7–9.

Pravila koja je na osnovu članova 4, 5 i 22 Zakona o udruženjima i zborovima, Uprava grada Beograda odobrila, a potpisao upravnik grada Beograda i državni savetnik Rista Bademlić 6. marta 1899. godine.⁸ Pravila su imala 20 članova, dok je deo o osnivanju i radu pododbora imao još 13 članova.

Društvo je svake godine na dan osnivanja održavalo godišnji sastanak na kome je podnošen izveštaj o radu i stanje blagajne. Pregled blagajne je vršila kontrola čije članove su birale svake godine. Svake četvrte godine Odbor je održavao glavnu skupštinu. Izveštaj o četvorogodišnjem radu štampan je u *Spomenici*. Broj pododbora širom Srbije je bio promenljiv, ali se uglavnom kretao oko 30 pododbora. Sve predsednice pododbora su učestvovala u radu glavne skupštine.

Društvo je tokom prve četiri godine pomagalo crkve i manastire u Skopskoj, Raško-prizrenskoj i Debarsko-veleškoj eparhiji, crkvu u Solunu, srpsku ćeliju u Hilandaru, srpsku pravoslavnu crkvu u Dubrovniku, manastir Krušedol i druge. Prikupile su i poslale 75 vrsta različitih predmeta, knjiga, krstova, tanjira za naforu, ikona, felona (odežda), jevanđelja, putira, plaštanica i drugih crkvenih svetih utvara. Ukupan broj ovih darova je prelazio 2000 pojedinačnih poklona od čega su 5 bila zvona za crkve. To govori o tome koliko su novca uspevale da prikupe, dok su dobrotvori Društvu darivali novac ili potrebne predmete i knjige.

Vrlo brzo po osnivanju Društvo je steklo veliki broj uglednih članova, dobrotvora, a sredstva su stizala i kao zaveštanja i legati. Jedna od velikih dobrotvora Društva bila je i njegov osnivač Savka Panić, ćerka trgovca Laze Milosavljevića i supruga dr Milojka Panića, profesora Vojne akademije.⁹ Ona je od 1904. bila i predsednica Društva. Te godine je Milka Vulović podnela ostavku, pa je potom izabrana za počasnu predsednicu. Društvu je i Draga Đorić ostavila 1903. godine jednu trećinu svog imetka. Među najvećim dobrotvorima bio je ugledni trgovac Nikola Spasić, predsednik Berze i član Upravnog odbora Narodne banke. On je kupio prva zvona i poslao ih u Prizren, a darovao je, pored novca, i crkvene knjige, krstove i sveštenečke odežde. Da Turci ne bi našli i uništili prvo zvono koje je upućeno na Kosovo na kolima kojima je zvono prevoženo sve vreme je ležala Milka Vulović, praveći se teško bolesna. Nikola Spasić je zaveštao Društvu velika sredstva,

⁸ Odbor gospođa „Knjaginja Ljubica“, *Pravila Odbora Gospođa „Knjaginja Ljubica“*, Beograd 1899, 13.

⁹ Savka Panić (1844–1921), veliki filantrop i dobrotvor. Osim u Odboru gospođa „Kneginja Ljubica“ radila je i na osnivanju Društva za zaštitu sirote i napuštene dece. Sav imetak je ostavila za kulturne i humane ciljeve raznim društvima kao što su Beogradsko žensko društvo, Materinsko udruženje i druga. U spomen na rano preminulog brata dr Stevu Milosavljevića, prvog načelnika saniteta, ostavila je Srpskom lekarskom društvu veliki plac na Zelenom vencu da na njemu izgrade svoj Dom.

a njegova supruga Naka Spasić je kasnije bila i dugogodišnja predsednica Odbora gospođa.

Članice Društva su se trudile da na različite načine obezbede neophodna sredstva za kupovinu posuda, krstova, zvona, liturgijskih sasuda, bogoslužbenih knjiga ili odeće za sveštenike. Često su priređivale dobrotorne koncerte duhovne muzike na kojima su prikupljani dobrovoljni prilozima. Na tim koncertima su učestvovali Pevačko društvo „Stanković“, hor Bogoslovije, Beogradsko pevačko društvo. Milka Vulović je kao izaslanica društva i po nalogu Odbora 1906. godine obišla crkve u Skoplju, Ferizoviću, Nerodimlju, Lipljanu, Gračanici, Prištini, Vučitrnu, Mitrovici, Dobrotinu, Donjoj Gušterici, Prizrenu i Tetovu odakle je stražarno sprovedena do granice. Izveštaj koji je potom podnela dočarao je teško stanje tih srpskih svetinja, a još teže srpskog naroda. Njen zaključak je bio da su Srbi ugroženi, ne samo politički, već i ekonomski i nisu u mogućnosti da se odupru „tuđinštini“. Oni se moraju novčano pomoći sa svih strana koliko je god moguće. Akcije prikupljanja sredstava su pojačane. Od 1911. godine Društvo je ustanovilo prodaju „Kosovskog božura“ o Vidovdanu. Ovu prodaju kao trajnu manifestaciju odobrilo je Ministarstvo prosvete, a prvi božur kupio je kralj Petar I Karađorđević. Za prvih deset godina postojanja članice Odbora gospođa su uspele da prikupe 58.000 dinara koje su namenile za podizanje novih crkava i uređivanje i ukrašavanje starih. Za prvih osam godina postojanja članice Društva su poslale preko 5000 različitih crkvenih predmeta, knjiga, odeće.

Rad Društva na teritoriji Osmanskog carstva je morao da se odvija u tajnosti. Kao žene imale su veće mogućnosti da prođu tom teritorijom bez većih problema. Za prenos stvari, novca i drugog materijala starali su se poverljivi ljudi, stvarajući tako veliku mrežu poverenika Društva. Živu prepisku su članice vodile i sa srpskim mitropolitima, vladikama, sveštenicima, učiteljima, četnicima i drugim ličnostima. Delatnost društva se nije završavala na prikupljanju pomoći crkvama. Mnogi pododbori Društva imali su i svoja đačka skloništa, gde su se hranila siromašna deca. Pododbor u Leskovu radio je na prosvećivanju ženske omladine i varoške i seoske, kroz domaćičke tečajeve, održavajući po dva tečaja godišnje. Da bi pomoglo srpskom stanovništvu koje je postradalo od poplava Društvo je krajem 1907. godine poslalo dva vagona kukuruza u Prištinu i jedan vagon u Vučitrn.

O svom načinu rada članice društva su napisale: „Na tome putu najsvetije dužnosti: ljubiti, pomagati i spasavati bližnje, naročito braću svoju rođenu, što je i preko sviju teškoća do sada istrajalo bez odmora i umora, ovo Društvo Srpkinja, ispunjeno samosvešću, da je opstanak i napredak slobodne nam Kraljevine uslovljen tek životom, slobodom i ujedinjenom snagom svega srpskoga plemena, dobijalo je moralnu krepost i u ovom

dubokom hrišćanskom uverenju svojem: da tim vrši najvišu volju – volju božiju, koju nam Crkva saopštava i ovim rečima ap. Pavla: ‚Ako li ko za svoje ne promišlja, odrekao se vere i gori je od neznabošca.‘ ... Bez sumnje da je blagosloveno svako polje rada i svako sredstvo, kojim se iskreno služi da se samrtniku duša održi, da se mučeniku patnje olakšaju, da se zarobljenom sloboda povрати.“¹⁰

Odbor gospođa je do 1909. godine objavio dve Spomenice koje su izašle posle održavanja skupštine društva. U njima se detaljno predstavlja rad članica Društva, spisak poklonjenih stvari i finansijski izveštaj. Od 1909. godine Društvo počinje da izdaje svoj godišnji kalendar *Srpska crkva* koji je izlazio do 1913. godine.

Članice Društva su se borile i na drugim poljima. Na inicijativu Savke Subotić, koja je bila i predsednica Odbora gospođica „Kneginja Ljubica“ i predsednica Kola srpskih sestara do 1905. godine, došlo je do formiranja Narodnog ženskog saveza 1906. godine. Ovaj savez su osnovali Beogradsko žensko društvo, kao najstarije, Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“, Kolo srpskih sestara i Materinsko udruženje, a ubrzo su im se priključila i druga ženska društva. Učestvovala su i na međunarodnim konferencijama ženskih asocijacija i udruženja i aktivno se borile za ženska prava.

Rad Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ u vreme ratova

Balkanski ratovi 1912–1913. godine mobilisali su celokupnu srpsku javnost. Sva ženska društva Kraljevine Srbije su aktivno učestvovala u sanitetskim službama. Beogradsko žensko društvo i Kolo srpskih sestara su osnovali svoje rezervne bolnice koje su radile u Beogradu, a članice iz unutrašnjosti su bile angažovane u drugim rezervnim bolnicama. Članice Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ su se takođe posle završenih bolničkih kurseva uključivale u rad vojnih i civilnih bolnica. Bilo je među članicama društva i lekarki koje su tokom ratova preuzele upravljanje rezervnim bolnicama, jer su sve lekari bili mobilisani.

Osim u negovanju ranjenika članice Društva su prikupljale, šile i prosleđivale Crvenom krstu i bolnicama preobuku i rublje za ranjenike, sanitetski materijal, posteljenu. Šile su i ratne zastave koje su slale dobrovoljcima kao svoj dar. Osim ovih potrepština prikupljale su i knjige koje su slate u bolnice kako bi osoblje čitalo ranjenicima. Mnoge članice Društva su ovu dužnost preuzele na sebe. Nastavile su da i tokom rata prikupljaju novčana sredstva prodajom Kosovskog božura koji je ustanovljen 1911. godine. Novac su prikupljale i prodajom štampane loze Nemanjića koja je

¹⁰ II. spomenica četvorogodišnjega rada Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ 1903, 1904, 1905. i 1906. god, Beograd 1907.

reprodukovana sa freske iz Visokih Dečana. Tako prikupljen novac su slale Glavnom odboru za prikupljanje pomoći Kraljevine Srbije. Po završetku rata ulogu bolničarki članice Društva su zamenile drugim. Prikupljale su i smeštale ratnu siročad, nosile pomoć u krajeve razorene ratom, prikupljale odeću, obuću i hranu.

Posle završenih ratova Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ je doneo odluku da podigne svoju prvu zadužbinu, spomen-crkvu u Štimlju na Kosovu, posvećenu palim vojnicima – osvetnicima Kosova.¹¹ Crkva je zidana 1913. i 1914. godine po nacrtima koje je besplatno uradila prva Srpkinja arhitekta Jelisaveta Načić. Mnogi darodavci su priložili ikone i druge predmete. Među njima treba istaći Poseksiju Todorović, suprugu slikara Steve Todorovića, koja je naslikala i poklonila ikonu Majke Angeline. Ikone Svetog Save i Stefana Nemanje naslikao je i darovao Uroš Predić. Skupoceno Evandjelje je poklonila Naka Spasić.

Po izbivanju rata sa Austro-Ugarskom 1914. srpska vlada se, zajedno sa najvažnijim državnim institucijama, premestila u Niš. Isto su učinile i uprave svih ženskih društava, koje su u ovaj grad premestile deo članstva, arhive i svoje magacine. Deo članstva je ostao u Beogradu radeći u bolnicama ili u radionicama za izradu rublja, okupljajući izbeglice, decu bez roditelja, stare i bolesne. Prihvat ranjenika u Beogradu je organizovala i Anka Đurović, jedan od osnivača Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ iako je tada imala već preko 75 godina. Ona je kao dobrovoljna bolničarka radila još u vreme srpsko-turskih ratova 1876–78, a zatim i u vreme Balkanskih ratova. Posle povlačenja iz Srbije bila je bolničarka u srpskoj bolnici u Solunu. Za ogromne zasluge odlikovana je 1923. godine medaljom Florans Najtingejl.

Članice Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“ su takođe u većem broju prešle u Niš, zajedno sa počasnom predsednicom Milkom Vulović. One članice koje su završile bolničke kurseve su se odmah javile vojnim i civilnim bolnicama i započele rad u njima. I pored pojave infektivnih bolesti ove hrabre žene nisu odustajale, pa su mnoge svoju požrtvovanost platile i životom. Jedna od mnogih koja je umrla od tifusa bila je i Ljubica Luković, nekadašnja potpredsednica Odbora i predsednica Kola srpskih sestara.

Druge članice Odbora su prikupljale pomoć za porodice vojnih obveznika i to priređujući koncerte i „Srpske večeri“ u Nišu. Tim novcem su otvorile Odmorište u Štimlju koje je pomagao i Crveni krst. Tu su primani i prihvatani iscrpljeni vojnici, pa su mogli da se odmore, okrepe čajem i dobiju preobuku. U Odmorištu je radila i predsednica Društva Milka Vulović.

¹¹ „Zadužbina je, inače, srpska reč koja se prvobitno izgovarala zadušje, što je značilo za dušu. Ovu reč teško je prevesti na druge jezike a da ona zadrži sve komponente značenja“, navodi Mira Sofronijević u predgovoru svoje knjige *Darivali su svom otečestvu*.

O požrtvovanju i iscrpljujućem radu, ali i velikim žrtvama ovih žena pisala je i Katarina Šturceneger koja je kao član švajcarskog Crvenog krsta boravila u Srbiji: „Pored Kola sestara, koje smo već često viđali na delu, sećam se i drugih odbora gospođa, zadojenih istim duhom, koji su se starali o vojnicima i njihovim porodicama, o invalidima, o udovicama i siročićima – bez rivalstva i ljubomore kao što se to, na žalost, često dešava u odborima gospođa. Ovde su oni dopunjavali jedni druge. Zvali se oni Kolo sestara, Žensko društvo, Odbor kneginje Ljubice, svi su zapisali humanost i patriotizam u svoj program; svi su spremni da žrtvuju svoje zdravlje, svoju imovinu, svoj život kao zatreba, za Boga, i za otadžbinu, za crkvu i za državu, za nesrećne i za sirotinju. ... Srbijo! Slavna u borbama, slavna u stradanju! Neka ti tvoja budućnost bude isto tako slavna u tvojim delima mira i civilizacije!“¹²

Zadužbine Društva i rad u novoj državi

Posle Prvog svetskog rata društveni rad proširen je na kulturno-prosvetno i nacionalno polje. Društvo je obrazovalo 35 pomoćnih pododborova širom zemlje koji su se bavili uglavnom humanitarnim radom. Tako je pododbor u Pančevu hranio 60 do 80 siromašne dece dnevno. Pododbor u Zagrebu održavao je domaćičke tečajeve kojima je rukovodila predsednica Olga Krnjic-Peleš. Pododbor u Obrenovcu, u svom domu za starce i starice, pomagao je i siromašnu decu. Pododbor u Bihaću je radi prosvetavanja žena na selu održavao predavanja po selima. Pododbor u Uroševcu vodio je nadzor nad Domom Milosrđa u Štimlju. Pododbor u Kotoru imao je đačku trpezu, i zimi je ishranjivao preko stotinu siromašne dece. Pododbor u Splitu pored zabavišta imao je i svoje obdanište.¹³

Odbor gospođa je koristio sve mogućnosti da prikupi što više sredstava. Često su priređivani koncerti ili plesne priredbe. Škola Mage Magazinović je bila čest gost na ovim događajima, pa je organizovala Veće ritmičkih igara u više navrata. Maga Magazinović je bila posvećena humanitarnom radu i borbi za prava žena, a sarađivala je i sa drugim ženskim društvima, naročito sa Kolom srpskih sestara.¹⁴ Koncerte su često održavali Pevačko društvo „Mokranjac“, studenti Bogoslovije i drugi horovi i orkestri, pa su i ti događaji korišćeni kako bi se prikupilo što više sredstava. Koncerte i druge manifestacije najčešće je organizovao Odbor gospođica.

¹² Šturceneger Katarina Klara, *Srbija u ratu 1914–1916*, preveo s francuskog dr Milivoje Marković, Gornji Milanovac 1989, 152.

¹³ Saša Nedeljković, *Društvo „Kneginja Ljubica“*, <http://www.srpskikulturniklub.com>

¹⁴ Muzej grada Beograda, KI1_2618.

Društvo je nastavilo da se brine i o svojim zadužbinama. Posle Prvog svetskog rata na crkvi u Štimlju, koja je tokom rata gotovo uništena, preduzeti su opsežni radovi i ona je ponovo osveštana. Posle opravke crkve, 1923. godine postavljen je i kamen temeljac Domu milosrđa koje je bilo namenjeno za sklonište za siromašnu decu. U tom skloništu Društvo je izdržavalo veliki broj dece, đaka osnovne škole sa Kosova i ostalih krajeva. Deca su bila pod stalnim nadzorom kako u zdravstvenom, tako i u vaspitnom pogledu. Nadzor i staranje nad decom vodila je domaćica doma. Posle završene osnovne škole muška deca su upućivana preko udruženja Privrednik na zanat. Od 1925. godine u Domu je otvorena domaćička škola koju su zajedničkim materijalnim i novčanim sredstvima finansirali Društvo i Zadužbina Nikole Spasića. Dom je imao i veliku ekonomiju, vinograde, voćnjake, pašnjake i povrtnjake, pa su u njemu organizovani i poljoprivredni kursevi za okolno stanovništvo. Na ovoj ekonomiji su uzgajane i namirnice za ishranu pitomaca Doma.¹⁵ U Štimlju je, po sopstvenoj želji, sahranjena i Milka Vulović, osnivač i dugogodišnja predsednica Društva. Danas je crkva zadužbina Društva potpuno uništena, zarasla u korov jer Srba u Štimlju nema posle dva velika pogroma 1999. i 2004. godine.

Drugu zadužbinu Društvo je podiglo u Deligradu kao Spomenkosturnicu srpskim junacima iz Prvog srpskog ustanka i srpskim i ruskim vojnicima palim u Srpsko-turskim ratovima 1876–78. godine. Crkva je posvećena svetim Arhangelima Mihailu i Gavrilu. Plan za izgradnju crkve izradio je besplatno arhitekta Momir Korunović, prema planu crkve u Štimlju. Temelji hrama su svečano osveštani na Krstovdan 1930. godine. Jedan od ktitora bio je i kralj Aleksandar I Karađorđević koji je poklonio zvono i ikonostas. Crkva je završena i osvećena 12. maja 1935. godine.

Društvo je uspelo da podigne i svoj Dom u Beogradu. Gradnja je trajala tokom 1931–32. godine, a Dom je građen prema planovima inž. Aleksandra Dragičevića. Dom se nalazio u Katanićevoj ulici, ali je teško oštećen tokom bombardovanja u Drugom svetskom ratu. Svoju svečanu salu su članice Društva često ustupale drugim društvima za različite proslave ili sastanke. Članice društva su za svoj rad dobile mnoga priznanja. Milka Vulović je 28. februara 1921. odlikovana ordenom Svetog Save trećeg reda.¹⁶ Društvo je 1937. godine nagrađeno iz Fonda Blaženopočivšeg Kralja Aleksandra I Ujedinitelja sa 10.000 dinara.

Odbor gospođa „Kneginja Ljubica“ je doživelo sudbinu drugih ženskih društava. Tokom Drugog svetskog rata njihov rad je bio zabranjen, a

¹⁵ *Izveštaj o radu Društva Kneginje Ljubice za 1937. godinu*, Beograd 1938, 3–4; *Spomenica Društva „Kneginja Ljubica“ o četrdesetoj godišnjici društvenoga rada*, Beograd 1939, 29–30.

¹⁶ Istorijski arhiv Beograda, 1084, kutija 3, 91A.

posle rata Društvo je ugašeno, a imovina konfiskovana. Za razliku od arhiva drugih ženskih društava koje su većinom uništene i tokom Prvog i tokom Drugog svetskog rata, arhiva ovog Društva je sačuvana zahvaljujući velikom trudu koji je uložila poslednja predsednica Dobrila Glavinić. Iako je rizikovala strogu kaznu ona je sačuvala dragocene prepiske, izveštaje, zapisnike, fotografije i plakete. Građa se danas čuva u Istorijskom arhivu Beograda i dragocen je izvor za proučavanje društvene istorije Srbije krajem 19. i u prvoj polovini 20. veka.

Jasmina Milanović

HUMANITARIAN WORK OF THE BOARD OF WOMEN
„KNEGINJA LJUBICA“

Summary

Humanitarian and patriotic work of female societies is worthy of the heritage of Serbian history, but their goals and results are yet to be considered. The social engagement and awareness of the individual role in the progress of the entire society was quite high, especially amongst the Serbian women. A great number of benefactors, funders and legators among these women is a vivid proof. The board of women of „Kneginja Ljubica“ was merely one of numerous female societies created in the Kingdom of Serbia, which also lasted through the Kingdom of Yugoslavia. None of these societies managed to survive in the new, socialist Yugoslavia, despite their humanitarian goals. The fight for every individual, abandoned child, orphan, those wounded, crippled and ill was the main task of women gathered in these societies. Immense amount of material and financial aid that they had managed to collect always ended up in the right hands. The example of these women, who put the lives, happiness and safety of those weaker first, remains a shining lesson of Serbian history.